

СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ ВСТАВЛЕНИХ РЕЧЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВОГО Й ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

У статті досліджено вставлені речення, виділено семантичні різновиди вставлених речень, що функціонують у текстах наукового й публіцистичного стилів української мови.

Ключові слова: вставлені конструкції, вставлені речення, семантико-синтаксична структура речення, семантичні різновиди вставлених речень.

Особливості семантичної структури синтаксичних конструкцій, зокрема й вставлених – проблема, яка час від часу потрапляє в поле зору науковців. Вставлені конструкції, як відомо, мають досить різноманітну структурну організацію. Вона зумовлена характером того позамовного об'єкта чи ситуації, повідомлення про які вносить вставлена конструкція до базового речення, а також характером «передаваної інформації і не зумовлюється основною частиною речення» [2, 198].

Серед структурних різновидів вставлених одиниць найпоширенішими є вставлені речення. Для них властива значна різноманітність у плані формально-граматичної організації, а також семантико-синтаксичної структури. Щодо формально-граматичної структури дослідники констатують можливість функціонування в ролі вставлених речень простих та складних речень. Щодо семантико-синтаксичної структури, варто зазначити, що існує потреба вивчення семантичних типів вставлених конструкцій, що мають форму вставлених речень, оскільки раніше такі дослідження в україністиці не проводили (хоча й спорадично описані вставлені речення в роботах В. Грициної (на матеріалі публіцистичного стилю), Т. О. Ткач і В. Я. Мороз (у творах П. Загребельного), С. А. Байдусь (вставлені речення з пояснювальними відношеннями)).

У пропонованій статті ставимо за *мету* описати семантичні різновиди вставлених речень, що функціонують у текстах публіцистичного й наукового стилів сучасної української літературної мови.

У складі вставлених конструкцій можуть функціонувати сурядні й підрядні сполучники (сполучні слова), які «зв'язують вставки з основним реченням» [9, 83], або ж вставлена конструкція може функціонувати без сполучника в ініціальній позиції. Питання функціонування сполучників як ініціальної частини вставленої конструкції мало досліджене в українському мовознавстві і має дискусійний характер.

Деякі дослідники вважають, що вставлена одиниця приєднується до базового речення в сполучниковий чи безсполучниковий спосіб, і пропонують розрізняти такі групи вставлених конструкцій:

а) одиниці, приєднані до базового речення без сполучних засобів (сполучників); б) одиниці, приєднані до базового речення за допомогою сурядних сполучників. Такі вставлені конструкції розташовуються після слів, яких стосуються; в) одиниці, приєднані до базового речення за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів [10, 189–190].

Інші дослідники зазначають, що вставлені конструкції можуть вводитися в базове речення за допомогою сполучників [12, 399–400].

На нашу думку, не можна говорити про приєднання чи введення до базового речення вставленої конструкції за допомогою сполучників, оскільки це означає, що сполучник при цьому виконує свою граматичну функцію, яка полягає «у вираженні семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складному реченні або між однорідними членами в простому ускладненому реченні» [3, 21]. Але це суперечить природі вставлених конструкцій, оскільки вставлена одиниця будь-якої структури стоїть поза граматичними зв'язками у реченні. Тому вважаємо, що сполучники лише можуть займати ініціальну позицію у вставленій конструкції.

Вставлене речення – це різновид предикатності, який вносить до базового речення пропозиційну структуру (структури), перетворюючи його на поліпропозиційне утворення, проте така пропозиція з прагматичного погляду мовця займає вторинну позицію. Залежно від того, чи займає ініціальну позицію у вставленій конструкції сполучник, чи ні, вставлені конструкції можна об'єднати у дві групи: 1) вставлена конструкція, що починається сполучником сурядності або підрядності, 2) вставлені конструкції безсполучникового типу. Належність до однієї з цих двох груп зумовлює структурний характер вставлених конструкцій (йдеться про одиниці, що з погляду

структурно-сислової організації дорівнюють реченню). Якщо вставлені конструкції починаються сполучником (сурядним чи підрядним), вважає І. Вихованець, вони наділені більшим ступенем смислової, структурної та інтонаційної самостійності [2, 193].

Серед вставлених речень розрізняємо:

I. Вставлені речення, зв'язки яких з базовим реченням корелюють зі зв'язками предикатних структур сполучникових складних речень: 1) структури, співвідносні з частинами сурядних речень; 2) структури, співвідносні з частинами підрядних речень.

II. Вставлені речення, співвідносні з частинами безсполучникового складного речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком: 1) речення з однофункціональними частинами; 2) речення з різнофункціональними частинами.

Розглянемо докладніше кожний з цих типів.

У межах вставлених речень, зв'язки яких із базовим реченням корелюють із зв'язками предикатних структур сполучникових складних речень, вичленовуються синтаксичні структури, у яких ініціальну позицію займають сурядні сполучники. У реченнях цього типу між предикатною структурою базового речення та вставленим реченням виявлено такі семантичні відношення:

1) часові: *В масштабах усієї країни було експропрійовано книгарні (і тільки останнім часом їх почали відроджувати, але поки що переважно у великих містах)* (І. Дзюба). Вставлене речення містить дію, яка відбулася після дії, названої у базовому реченні.

2) зіставні: *Розуміється, вона [публікація] може лише внести до портрета О. Солженіцина, якого спіткала доля (і відбулась досить характерна еволюція) російського емігранта* (Є. Сверстюк). Із семантикою предикатної структури базового речення, що описує певну ситуацію, зіставляється семантика вставленого речення;

3) протиставні: *А потім виявляється, що п'ятьма роками раніше той самий автор такі ж думки висловив у статті «Борець за нове життя. До 50-річчя з дня смерті Лесі Українки» в газеті «Молодь України»: перша її частина була надрукована 31 липня 1963 року, а друга, що мала з'явитися в наступному числі, була знята цензурою з відповідними наслідками для редактора (зате невдовзі, 25 серпня, в тій же газеті дали відсіч авторові недоопублікованого матеріалу: «Не обкрадайте Прометея»)* (І. Дзюба). Семантиці предикатної структури базового речення протиставлена семантика вставленого речення;

4) причиново-наслідкові: *А потім виявляється, що п'ятьма роками раніше той самий автор такі ж думки висловив у статті «Борець за нове життя. До 50-річчя з дня смерті Лесі Українки» в газеті «Молодь України»: перша її частина була надрукована 31 липня 1963 року, а друга, що мала з'явитися в наступному числі, була знята цензурою з відповідними наслідками для редактора (зате невдовзі, 25 серпня, в тій же газеті дали відсіч авторові недоопублікованого матеріалу: «Не обкрадайте Прометея»)* (І. Дзюба); Пропозиція вставленого речення інформує про наслідок, який випливає з повідомлення, передаваного предикатною структурою базового речення.

У текстах наукового й публіцистичного стилів переважно використовують вставлені речення, в яких ініціальну позицію займають підрядні сполучники. У межах аналізованого типу структур виділяємо вставлені речення: 1) співвідносні з детермінантними підрядними частинами складнопідрядного речення; 2) співвідносні з прислівними підрядними частинами складнопідрядного речення; 3) співвідносні з займенниково-співвідносними частинами складнопідрядного речення; 4) співвідносні з супровідними підрядними частинами складнопідрядного речення.

Кожний із цих різновидів кількісно виявляє себе неоднаково. Вставлені речення, співвідносні з детермінантними підрядними частинами складнопідрядного речення, дуже поширені в текстах публіцистичного та наукового стилів. Вони вводяться до базового речення семантичними сполучниками і стосуються всього речення.

Серед вставлених речень із детермінантною семантикою функціонують такі смислові типи:

1) часовий: *Що вони [сорок тисяч гривень] справді НЕЩАСНІ в його розумінні, – це ясно кожному, хто бачив трохи раніше (коли ще Луценко не втопився) репортажі про його статки* (І. Дзюба). Вставлене речення вносить до базового речення часову семантику: вказує на означену тривалість часу;

2) з семантикою умови: *Їм не зрозуміло завзяття старших українофілів, які готові поступитися власними поглядами (якщо вони, звичайно, є) та піти на повну капітуляцію в обмін на життєвий комфорт та право бути допущеними до барських столів в обласній адміністрації*

чи у мера міста (З газети). Вставлене речення позначає реальну умову, за якої відбувається чи могло б відбутися повідомлюване в базовому реченні;

3) з семантикою мети: *Може, до цього спонукають мене певні самозахисні реакції (аби не збожеволіти од нестерпного болю)* (Є. Сверстюк). Вставлене речення – носій значення мети для тієї ситуації, яку відображає базове речення;

4) причиновий: *Чому тоді в Америці не введуть другу офіційну іспанську чи португальську, а в Канаді – українську (адже там проживає більше 15% українців)?* (З газети). Вставлене речення вносить до базового речення семантику причини: обґрунтування висловленого у базовому реченні;

5) допустовий: *Враховуючи малу швидкість (хоча в остаточному варіанті літака розробники розраховують збільшити її), навколосвітню подорож розіб'ють на п'ять відстаней, кожна тривалістю 36 годин, із таким розрахунком, щоб «Сонячний імпульс» здійснив посадку на кожному континенті* (З газети). Вставлене речення повідомляє про ситуацію, всупереч якій відбувається повідомлюване в базовому реченні.

У текстах наукового й публіцистичного стилів не виявлено вставлених речень, співвідносних з підрядними частинами з семантикою відповідності, наслідковими та порівняльними підрядними частинами.

Вставлені речення, співвідносні з прислівними підрядними частинами складнопідрядного речення, вводяться до базового речення асемантичними сполучниками і сполучними словами і пояснюють певне слово (або певний відрізок) у базовому реченні. Серед вставлених речень цього типу виокремлюємо вставлені речення з атрибутивною семантикою: *Якщо дозу дають за порівняно короткий проміжок часу (протягом якого не встигає змінитися фізіологічний стан організму або клітини), опромінення називають гострим* (З підручника). Ці одиниці, вказують на ознаку предмета, названого в базовому реченні. Вони, як і підрядні означальні, демонструють прислівну позицію, смислову єдність з базовим реченням і наявність співвідносних займенникових субститутів. У семантико-синтаксичному плані такі вставлені речення валентно не пов'язані з базовим реченням.

Вставлені речення, співвідносні з займенниково-співвідносними частинами складнопідрядного речення, пояснюють співвідносне займенникове слово у базовій частині, наповнюючи його відповідним семантичним змістом. Вставлене речення усуває своєрідну лексичну неповноту співвідносного займенникового слова, наявного в базовому реченні. Співвідносними словами в базовому реченні є такі слова: *той, такий, там, туди, звідти, стільки, так, тоді, доти, сюди, скрізь*: *Замість того щоб сюди (де явно визначались і вимальовувалися контури довгожданого перемоги – під Запоріжжям, Павлоградом, Красноградом чи Червоноармійськом) в один кулак посилати якомога більше танків, гармат і піхоти, налагодити безперервне постачання пального й боєприпасів, забезпечити прикриття наших військ авіацією з повітря й зенітною артилерією ... наші діють найгіршим чином: б'ють по ворогу не кулаком, а розчепіреними пальцями* (Ф. Моргун).

Вставлені речення, співвідносні з супровідними підрядними частинами складнопідрядного речення, мають анафоричний елемент, який семантично співвідноситься з усім змістом базового речення. Як визначають дослідники, семантична суть явища супровідності у складнопідрядному реченні наближає зв'язок між головною й підрядною частиною «до наслідкового, властивого єднальним складносурядним і безсполучниковим конструкціям» [6, 386]; а отже, вставлені конструкції з семантикою супровідності містять оцінку, наслідок, висновок. Сполучне слово таких залежних речень (у нашому випадку – корелятивних їм вставлених речень) співвідносне з семантикою усієї головної частини (базового речення): *Не завершені «дрібні» фактори державотворення: не усунуті чужі війська з української території (чого вимагає ст. 17 Конституції), не оформлені відповідно до норм міжнародного права сухопутний і морський кордони з агресивним північно-східним сусідом, не ухвалені закони про порядок використання державних символів (що вимагає ст. 20 Конституції)* (З підручника).

Конструкції, що починаються сполучниками, займають позицію вставлених одиниць часто (але не завжди) лише через комунікативні наміри автора: знявши дужки, ми одержуємо звичайну з погляду логіки формального синтаксису конструкцію з сурядним чи підрядним зв'язком. Використання типових для вставленої конструкції пунктуаційних маркерів – круглих дужок – позиціонує таку конструкцію як факультативну для формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних зв'язків, наявних у базовому реченні. Виділення підрядної частини речення чи сурядної як вставленої одиниці є рисою індивідуального письма автора, тому що, якщо забрати

дужки, то речення трансформується у складнопідрядне або складносурядне. Наприклад: *Можливо, Міністерству освіти потрібно все ж таки втрутитися в цей дикий ринок (адже українські чиновники завжди готові провести який-небудь тендер)* (З журналу). Пор. змодельований варіант речення: *Можливо, Міністерству освіти потрібно все ж таки втрутитися в цей дикий ринок, адже українські чиновники завжди готові провести який-небудь тендер* (З журналу). Припускаємо, що автор в такий спосіб хоче акцентувати на цій інформації або ж навпаки надати їй характер неважливого принагідного повідомлення.

Особливістю безсполучникового речення порівно зі сполучниковим є те, що велике значення для зв'язку його частин має смисл, інтонація, співвідношення видово-часових форм дієслів-присудків і порядок розташування частин [1, 361]. До засобів смислового зв'язку безсполучникового речення, крім інтонації, належать також займенники, вставні слова, прислівники, частки тощо [11, 52]. Семантико-синтаксичні відношення визначаються лексико-семантичними відношеннями, наявними між предикативними частинами [5, 44]. Ці відношення наближаються то до сурядних, то до підрядних, однак тут переважають свої характерні особливості, тому такі одиниці й виділено поряд із складносурядними й складнопідрядними реченнями в окремий клас [7, 258].

Відповідно до семантичного співвідношення предикатних частин у безсполучникових реченнях, серед таких одиниць поліпредикативної структури виділяють два угруповання: 1) речення з однофункціональними частинами; 2) речення з різнофункціональними частинами.

Серед речень, де вставлене речення введено до базового речення без сполучників, у науковому та публіцистичному стилях переважають одиниці другого угруповання. Безсполучникові складні речення з різнофункціональними частинами характеризує семантична нерівнозначність предикативних частин. У таких конструкціях «одна з частин або служить тлом для зіставлення чи протиставлення, або пояснює лексичний елемент чи всю предикативну частину, або виконує функцію детермінанта стосовно другої частини» [5, 44].

Серед структур такого типу можна виділити досить численну й потужну щодо продуктивності групу речень, у яких наявний смисловий зв'язок вставленого речення із певним відрізком базового речення через відповідний смисловий корелят (вставлене речення пояснює лексичний елемент базового речення). Такі кореляти, виражені дійктивними словами, часто функціонують як субститути співвідносного відрізка (лексичного елемента) базового речення. Такими відрізками передусім є іменники або комплексні (полілексемні) назви, організаційним центром яких є іменники. У реченнях аналізованого типу вставлене речення виражає конкретну пропозиційну семантику, що характеризує фрагмент основного речення, співвідносний з корелятом у структурі вставленого речення: *Тож, окрім полтавських гуртів та виконавців, до фестивалю найактивніше готуються їхні «брати і сестри» з Харкова (у цьому місті вже відбувся відбірковий тур), Дніпропетровська, інших міст Сходу і Центру України* (З газети); *У 1947 році «Большая Советская Энциклопедия» чомусь навіть розщедрилась на похвалу (дивно, як цього не помітив найголовніший сталінський ідеолог Андрій Жданов) ...* (В. Лупейко). Семантичне призначення наведених речень – передавання атрибутивної характеристики субстантива (чи його замітника) у базовому реченні. Пояснюючи субстантиви базового речення, вони є своєрідними розгорнутими означеннями до них і семантично наближаються до вставлених речень, ініціальну позицію в яких займають підрядні сполучники та сполучні слова.

До аналізованих прилягають структури, де пояснювальна семантика вставленого речення позбавлена атрибутивного характеру, тяжіючи до з'ясувальності: *Тут було і особисте (мій батько не повернувся з війни, і завжди, і досі бучне святкування «Дня Перемоги» викликало у мене тихий внутрішній спротив: це ж день пам'яті, а не свято), але був і свідомий, хоч і наївний, напівдитячий протест* (І. Дзюба). Між базовим і вставленим реченням у такого типу конструкціях здебільшого наявна чітка межа, часто відсутні формальні засоби вираження смислового зв'язку між частинами, вставлене речення займає фінальну позицію речення: *Джерелом класових відмінностей він [Спенсер] вважав завоювання (переможці утворюють панівний клас, переможені стають рабами чи кріпаками)* (З підручника).

Також продуктивну групу у текстах наукового та публіцистичного стилів складають конструкції, де вставлене речення, стосуючись всього базового речення, виражає причинову семантику: *Поки ми їхали від вокзалу тролейбусом і вслухалися в особливості подільської говірки (один добродій дуже голосно говорив по мобіліці), помітили за вікнами блакитні трамваї з великими написами: «Від міста Цюрих – містові Вінниця»* (З журналу).

Інші типи семантичних відношень між вставленим реченням і базовим у текстах наукового й публіцистичного стилів є такими:

1) зіставні: *В основу вчення про буття локаята лежить уявлення про те, що всі предмети Всесвіту складаються з чотирьох елементів: землі, вогню, води і повітря (у деяких текстах до них додається і п'ятий елемент – ефір)* (З підручника). Відбувається зіставлення пропозиції, носій якої – базове речення, з пропозицією, зосередженою у вставленому реченні;

2) протиставні: *У дзеркалі заходу шістдесятники вперше побачили історичну роль, своє лице, намальоване на вічному полі боротьби за людину та її права, за нерозмінні людські вартості (на імперських полігонах були тільки номери об'єктів обстрілу та номери кримінальних справ)* (С. Сверстюк). Пропозиція вставленого речення протиставлена пропозиції базового речення;

3) висновкові: *І. Фейхтвангер робив висновок, що їх [підсудних] змушувала до цього партійна етика: коли вже так усе склалося, треба робити останню послугу партії (це нагадує відомий анекдот про антисеміта, який перед смертю зробив собі обрізання: щоб одним євреєм стало менше)* (І. Дзюба). Пропозиція вставленого речення є висновком, обґрунтованим пропозицією базового речення;

4) ситуативно коментувальні: *Аби побачити Тамілу (Денис живе у сусідньому селі Чернятин), він потай брав у тата мотоцикл та їздив до неї* (З газети). Вставлене речення є принагідним коментуванням усього базового речення чи певного його компонента.

Отже, значний вплив на семантику вставленого речення здійснює форма його репрезентації: чи займає ініціальну позицію у вставленому реченні сполучник, чи ні. Конструкції, що починаються сполучниками, тісніше пов'язані з базовим реченням, ніж ті, що не починаються сполучниками. У текстах наукового й публіцистичного стилів української мови функціонують вставлені речення, зв'язки яких з базовим реченням корелюють зі зв'язками предикатних структур сполучникових складних речень: структури, співвідносні з частинами сурядних речень; структури, співвідносні з частинами підрядних речень; структури, співвідносні з частинами безсполучникового складного речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. У межах структур, співвідносних з частинами сурядних речень, виявлено такі семантичні відношення: часові, зіставні, протиставні, причиново-наслідкові. У межах структур, співвідносних з частинами підрядних речень, виокремлено вставлені речення: співвідносні з детермінантними підрядними частинами складнопідрядного речення; співвідносні з прислівними підрядними частинами складнопідрядного речення; співвідносні з займенниково-співвідносними частинами складнопідрядного речення; співвідносні з супровідними підрядними частинами складнопідрядного речення. Серед речень, де вставлене речення введено до базового речення без сполучників, у науковому та публіцистичному стилях переважають речення з пояснювальною, причиновою, з'ясувальною, зіставною, протиставною, висновковою та коментувальною семантикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высшая школа, 1977. – 440 с.
2. Вихованець І. Р. Синтаксис / І. Р. Вихованець // Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – С. 133–208.
3. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови: Монографія / К. Г. Городенська. – К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
4. Гуйванюк Н. В. Формально-синтаксичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
5. Дорошенко С. І. Безсполучникове складне речення / С. І. Дорошенко // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 44.
6. Кадомцева Л. О. Синтаксично ізольовані частини речення / Л. О. Кадомцева // Сучасна українська літературна мова : синтаксис / І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, П. С. Дудик [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 224–231.
7. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібник / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с. – Бібліогр. : с. 310.
8. Кононенко В. І. Предложения с вводными и вставленными конструкциями и обращением // Русский язык / В. И. Кононенко, М. А. Брицын, Д. И. Ганич. – 2-е изд., дополн. – К. : Вища школа, 1986. – С. 361–368.
9. Кононенко В. І. Вставлені слова, словосполучення і речення / В. І. Кононенко // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 83–84.
10. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова. Синтаксис простого ускладненого речення : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / А. К. Мойсієнко. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. – 207 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

12. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 668 с.

В статье проанализированы вставные предложения, выделены семантические типы вставных предложений, которые функционируют в научном и публицистическом стилях украинского языка.

Ключевые слова: вставные конструкции, вставные предложения, семантико-синтаксическая структура предложения, семантические типы вставных предложений.

The interpolated sentences are investigated in the paper. Author distinguishes the interpolated sentences` semantic varieties that function in the public and scientific stiles of the Ukrainian language.

Key words: interpolated words, interpolated sentences, semantic and syntactical structure of a sentence, semantic varieties of the interpolated sentences.